

Віктор Брехуненко
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНІ У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Помітне місце серед широкого спектру проблем, що їх охоплювало коло наукових зацікавлень найвидатнішого українського історика М. Грушевського, посідає, безперечно, історія українського козацтва — цього видатного витвору українського народу з метою забезпечення свого фізичного, а згодом і національного самозбереження, залюднення та господарське освоєння пустельних теренів родючих степів, послаблення соціального визиску. Глибока й оригінальна, фактично домінуюча й сьогодні концепція М. Грушевського потребує окремих ґрунтовних студій. Ми ж обмежимось розвідкою стосовно висунутої дослідником періодизації історії українського козацтва як концентрованого відображення концепції в цілому.

Загалом, впритул до останнього часу періодизація історії української козаччини попри свою очевидну прикладну й теоретичну вартісність не ставилась за мету спеціальних студій. Тільки в історіографії другої половини XIX ст. подибуємо відрубні спроби певних суджень з приводу означеної проблематики.¹ Перша ж цілісна схема була укладена наприкінці століття Д. Яворницьким. «За історичними подіями і за тими чи іншими завданнями, які брали на себе запорожці, — наголошував відомий козакознавець, — історію запорізьких козаків можна поділити на такі шість періодів. Період утворення запорізького козацтва (1471-1583). Період боротьби проти Польщі за релігійно-національну незалежність Південної Русі (1583-1657). Період участі в боротьбі за релігійно-національну незалежність правобережної України проти Польщі, Криму й Туреччини (1657-1686). Період боротьби проти Криму, Туреччини й Росії за власне існування (1686-1709). Період існування запорожців за межами Росії і спроби їх повернутися на рідні місця

¹ В. Антонович, *Бесіди про часи козацькі на Україні*, Чернівці, 1897, стор. 2, 96; Куліш П. Перший період козацтва аж до вороговання з ляхами. Правда, 1868, стор. 15.

(1709-1734). Період боротьби з російським урядом за самостійне існування і падіння Запоріжжя (1734-1775).²

Не занурюючись у детальний аналіз схеми Д. Яворницького, все ж зазначимо декілька суттєвих моментів. По-перше, вона торкається лише власне запорізької козаччини, хоча автор неправомірно відносить до історії останньої кінець XVI — початок XVII ст.; по-друге, поза увагою залишились інші формaciї українського козацтва, що існували у різні відтинки часу (городове, реєстрове, слобідське, правобережне); по-третє, періодизації притаманні інші вади (нерівнозначність критеріїв поділу на періоди, спірність низки граничних дат тощо).

Таку історіографічну ситуацію успадкував М. Грушевський. Її, фактично, цілінність не виглядає дивною. Поява плідної, обґрунтованої періодизації будь-якого тривкого історичного явища є своєрідним підсумком попередніх студій і потребує, передовсім, якісних підмурків у дослідженні даного явища, цілісного його сприйняття. У нашому випадку необхідна суттєва глибина розробки різних аспектів історії козацтва: причин його появи, мотивів та напрямків еволюції, зрештою, осмислення історичної місії козаччини. Саме цим на тлі неухильного розширення джерельної бази, зміни історіософських позицій, в дискусіях, ба навіть суперечках займалась історіографія XIX ст. Вона й підготувала ґрунт як для ваговитих узагальнень та теоретизувань, що їх знаходимо у М. Грушевського і які не втратили свого значення до сьогодні, так і для виваженої періодизації.

Відразу ж зауважимо, що М. Грушевський не залишив по собі зачіненої, відточеної схеми, проте чітко окреслив вузлові, переломні моменти в історії козаччини, надто кінця XV — першої половини XVII ст. Грунтовно студіюючи добу козацтва, розглядаючи його в еволюції, виділяючи особливості в розвої протягом того чи іншого відтинку, вдаючись до глибоких узагальнень та систематизувань, він просто не міг уникнути названого ракурсу. Відтак досить об'ємно обриси майбутньої схеми проступають вже у, напевно, першій дотичній до козацької проблематики праці — «Примітки до історії козаччини» (1898), що була написана з приводу оприлюднення брошури В. Антоновича «Бесіди про козацькі часи на Україні» (1897). Найбільш розлогого періодизація історії козацтва кінця XVI — першої половини XVII ст. знайшла відображення у відповідних томах «Історії України-Русі» (т. 7, 8, 9). Думки стосовно подальшої доби присутні в «Нарисі історії українського народу» (1904) та «Ілюстрованій історії України» (1913).

Поділ М. Грушевським історії козаччини на періоди логічно витікає з його концепції українського козацтва як осібного, породженого комплікацією обставин українського життя й тісно пов'язаного з іншими станами організму суспільства, котрий розвивається під дією внутріш-

² Д.І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків*, Львів, 1991, стор. 14-15.

ніх та зовнішніх чинників, проходить різні етапи свого розвитку, кожному з яких притаманні певні особливості. Звідси за критерій періодизації у М. Грушевського правлять найпосутніші фактори ступінь саморозвою, внутрішньої самоорганізації козаччини в якості складової, а згодом і окремої верстви українського соціуму й органічно споріднені з цим роль та вага козацтва загалом. В цьому полягає корінна відмінність від більшості попередніх спроб розчленування на етапи історії козацтва в тому числі довершеної схеми Д. Яворницького.

Виходячи з того, що в своїх студіях М. Грушевський зосередився переважно на козаччині кінця XV — середини XVII ст., саме названа доба підпала під детальну й ґрунтовну періодизацію. Дослідник виділяє два якісно відмінних періоди. Перший з них, що складається з двох підперіодів, обіймає кінець XV-XVI ст. — час існування козаччини як явища побутового та формування її у суспільну верству, яка викристалізувалась наприкінці XVI ст., чим був започаткований наступний етап.³ Згідно з концепцією М. Грушевського «українське козацтво кінця XV і першої половини XVI століття не представляє з себе ніякої замітної скільки-небудь організованої суспільної верстви воно всякає й непомітно переходить у місцеві суспільні верстви східно-пологудневої України — особливо в міщанство... Козацтво — більше заняття ніж суспільна позиція».⁴

Подібна теза входила в різку суперечку з тогочасною історіографічною традицією, яка тягнисяла ще з XVIII ст. і за якою з різними відтінками у кожного її прихильника, українське козацтво ледве не з своїх початків складалося з громад на чолі з радою та гетьманом, іншими словами, вже наприкінці XVII ст., як і пізніше, в козаччині існував громадський устрій і вона являла собою окремий стан. Це твердження було одним із підмурків критикованих М. Грушевським⁵ та детально проаналізованих Л. Винаром⁶ «бронницької» і болохівської теорій походження козацтва, що генетично виводили козаччину зі староруського життя. Хронологічно останніми для М. Грушевського працями, де побутувала теза про «громадський устрій», були «Виклади...» В. Антоновича⁷ та «Ukraina» О. Яблоновського.⁸ М. Грушевський зареагував змістовою статтею на першу («Примітки...») та розгромною, але аргументовано, на другу (ЗНТШ. — Т. XVII).

Отже, йдучи в розріз з попередниками, М. Грушевський мусив добірно обґрунтувати власну концепцію, що й було зроблено на тлі роз-

³ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ-Львів, 1909, т. VII, стор. 74.

⁴ Там таки, стор. 82.

⁵ Там таки, стор. 72-74.

⁶ Л. Винар, «Огляд історичної літератури про початки української козаччини», *Український Історик*, 1965, ч. 1, стор. 35.

⁷ В. Антонович, *Бесіди...* стор. 17-18.

⁸ Zrodla dziejowe, Warszawa, 1897, т. XXII, с. 73-76.

логої джерельної бази. Дослідник переконливо довів, що говорити про громадський устрій козацтва навіть в середині XVI ст. означає перевносити пізніший стан речей на більш ранній період. Козаччина впригнула до 70-80-х рр. XVI ст. залишалась своєрідним спортом, яким «займались» представники різних станів, включаючи князівсько-магнатський та шляхетський. Тому козаччина кишіла полуднева Україна, але водночас її (козаччини) не можна було дошукатись. «Треба було довшого часу помноження людей, що спеціалізувались у козакуванню, — слушно зауважував М. Грушевський, — аби козацтво відокремилось в осібну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками Ім'я».⁹ Цей процес відбувався невпинно, але найбільшої інтенсивності набув у другій половині XVI ст., яка виділяється у особливий підперіод в рамках початкового етапу історії козаччини. Якщо для попереднього підперіоду характерні зародження козаччини, її зрист, «козакування» як спосіб діяльності, розширення політичного кругозору, розмах, енергія,¹⁰ то залишку XVI ст. притаманні остаточне вилонення низової Запорізької козаччини, різке збільшення чисельності козацтва взагалі та найголовніше — виникнення ідеї козацького імунітету й прискорене перетворення козацтва в осібну верству.¹¹

Перші два фактори стосовно другого підперіоду були помічені задовго до М. Грушевського. Ними послуговувалась ледве не вся історіографія. Проте саме М. Грушевський пов'язав їх з набуттям козаччиною якісно нових ознак станового характеру. Вперше ж до наріжних чинників потрапив витвір та розвій козацького імунітету. Вельми цікавим виглядає також спостереження відносно ролі для подальшого поступу козацтва Запорізької Січі, виходячи з особливостей її устрою та військово-політичної діяльності. Якраз, поставлена у значно відмінні порівняно з городовою козаччиною умови, дніпровська вольниця, на справедливу думку М. Грушевського, «значно випередила в своїй політичній еволюції козаччину «городову»... організацію її на волості. Там вона ще була вповні безправною, не призначеною як організація, як суспільна верства... Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідована, а далі й організована силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності».¹²

Важливого значення на шляху еволюції козаччини від явища побутового до стану М. Грушевський надає заходам уряду щодо витвору козацької організації з Баторієвою реформою включно. Аналізуючи сутність та наслідки спроб опанувати козаччиною, попутньо відчищаю-

⁹ М. Грушевський, «Примітки до історії козаччини», *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Львів, 1898, т. XXII, стор. 5.

¹⁰ М. Грушевський, *Історія...* стор. 214.

¹¹ Там таки, стор. 74.

¹² Там таки, стор. 141.

чи реформу С. Баторія від легендарного накипу, він тісно поєднує їх з внутрішніми та зовнішніми обставинами Речі Посполитої, з діяльністю козацтва. Якраз до 80-х рр. відносяться перші відомі, на сьогодні джерелені спроби козаків добитися визнання як стану, дістатись імунітету. Це було яскравою ознакою завершальності етапу перетворення козацтва в осібну верству. Повністю логічним і сучасним виглядає висновок, що реформи «послужили тими імпульсами, які дали привід до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правових формах... і з тим до незмірно сильного дальнього розвою козаччини й розросту її та її сил».¹³ Прина гідно зазначимо, що дошукувався ваги урядових реформ саме в соціальному аспекті закликав В. Антонович¹⁴ (однаке він припустився традиційної помилки, рахуючи за С. Баторієм організацію козацької верстви, за що дослідника картав М. Грушевський¹⁵). У подібному напрямку мислив П. Куліш.¹⁶

Добою закінчення процесу еволюції українського козацтва до оформлення в стан М. Грушевський вважає злом XVI-XVII ст. Козаччина змінила свій характер. З побутового явища вона стала «категорією суспільного життя, многоважним явищем соціальним, а далі згодом і національно-політичним».¹⁷ Аргументами в датуванні для М. Грушевського послуговують притаманні кінцю XVI — початку XVII ст. якісні зміни в структурі, естві козаччини (на буття організаційних форм, неухильне прагнення до імунітету та осідlosti, остаточне утвердження демократичного устрою Січі тощо), подруге, стрімке вивищення ролі козацтва в національних та релігійних процесах на Україні, перетворення його в суттєвий чинник міжнародних зносин у Східній Європі, що завершилось у 20-ти рр. XVII ст., коли козаччина «проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань... стає центром українського життя більше як на століття».¹⁸

Проте ось це «ціле століття», а також наступний період не стали об'єктом розгорнутого аналізу й, відповідно, періодизації з боку М. Грушевського. Подибуємо лише окремі тези відносно внутрішньої еволюції козаччини, зміни її ролі в українському житті (перетворення козацької старшини в шляхту,¹⁹ упадок козаччини²⁰ тощо). Зрештою, вимагати наявності розгорнутої схеми у науково-популярних книгах, якими задумувались «Ілюстрована історія...» та «Нарис...», зайве. Гі-

¹³ Там таки, стор. 130.

¹⁴ В. Антонович, *Бесіди...* стор. 28.

¹⁵ М. Грушевський, *Історія...* стор. 579.

¹⁶ П. Куліш, *Перший період...* стор. 185.

¹⁷ М. Грушевський, *Історія...* стор. 270.

¹⁸ Там таки, стор. XVIII.

¹⁹ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Київ, 1990, стор. 325. Він же. *Очерк истории украинского народа*, Київ, 1990, стор. 198, 237.

²⁰ М. Грушевський, *Ілюстрована...* стор. 387.

потетично є підстави вважати за можливе, що проблема в тій чи іншій мірі розглядалася у невидрукованому одинадцятому томі «Історії України-Руси». Та в будь-якому випадку М. Грушевський ввійшов в історіографію як автор першої по-справжньому вартісної періодизації історії козаччини кінця XV — першої половини XVII ст.; попередня спроба Д. Яворницького страждає явною недолугістю. Натомість схемі М. Грушевського притаманні стрункість, обґрунтованість і разом з тим пластичність. Останнє проявляється, передовсім, у тому, що вона відкрита для доповнень, уточнення сутності періодів, коригування хронологічних рамок.

Цілком природно, що запропонована М. Грушевським періодизація позитивно сприйнялась й сприймається історіографією, першим репрезентантом чого був В. Доманицький.²¹ До сьогодні схема залишається науково спроможньою. З нею ж у підмуркових початках споріднена й новітня, по суті перша грунтовна після М. Грушевського схема Л. Винара.²² Навіть у радянській історіографії, що так вороже до недавна відносилася до всього наукового доробку М. Грушевського, періодизація не піддавалася остракізмові, лише замовчувалась.

²¹ В. Доманицький, *Козаччина на переломі XVI-XVII в.*, Львів, 1905, стор. 1-2.

²² Л. Винар, «Проблема періодизації козацької доби», *Український Історик*, 1963, ч. 1, стор. 4.